

Abdüllatif Harputî'nin *Târîh-i İlm-i Kelâm* adlı eserinin iç kapığı (İstanbul 1332)

nin buna dair yorumları ve ilgili âyetleri tefsir edişleri, modern çağdaki ilmi yaklaşımlar, buna karşı takınılması gereken tavır ve takip edilecek yöntem hakkında bilgi vermektedir. Müellif bu risâleyi, yayımına izin vermek üzere *Tenkihü'l-ke-lâm*'i incelemeye alan Bâb-ı Fetvâ ilgililerince ileri sürülmüş eleştirilere cevap mahiyetinde kaleme aldığını, fakat yine de II. Meşrutiyet'ten önce yayımlamaya cesaret edemediğini belirtmektedir. Risâle, Bekir Topaloğlu tarafından sadeleştirilerek bazı notlarla birlikte "Astronomi ve Din" başlığı altında yayımlanmıştır (*Kelâm İlmî-Giriş*, İstanbul 1981, s. 295-316). Fırat Üniversitesi'nin Elazığ'da düzenlediği Türk-İslâm Tarih, Medeniyet ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumu'nda (23-26 Mart 1987) Mehmet S. Aydın bu risâleyi geniş bir şekilde tanıtmıştır. 5. *Târîh-i İlm-i Kelâm* (İstanbul 1332). Müellifin hayatı ve eserleriyle ilgili araştırmalarda tanıtılmayan bu eser bir mukaddime, dört bölüm (bab) ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Eserin muhtasar bir mezhepler tarihi izlenimini veren birinci bölümünde İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan itikadî fırkalar kısaca tanıtılmakta, ikinci bölümde dinler anlatılmakta, üçüncü bölümde felsefenin kısa bir tarihçesi yapılmakta, son bölümde de devrin inkârcı akımlarına dikkat çekilmektedir. Bu arada müellifin dönemin-

deki İslâm âlimlerini bekleyen âcil görevin, kelâmı asrın ihtiyaçlarına göre yeniden tedvin ve telif etmek olduğu vurgulanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüllatif Harputî, *Tenkihü'l-ke-lâm*, İstanbul 1330, tür.yer.; a. mlf., *Târîh-i İlm-i Kelâm*, İstanbul 1332, tür.yer.; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 63; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, IV, 61-63, 65; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul 1959, II, 140-142; Ebû'lulâ Mardin, *Huzûr Dersleri* (nşr. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966, II-III, 274; Sadi Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1981, IV, 38; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir 1987, s. 228-229; M. Said Özervarlı, *Son Dönem Kelâm İlmünde Metot* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (İSAM Ktp., nr. 29.305), s. 122-123, 221, 259; Fikret Karaman, "Abdullatif Harputî'nin Hayatı-Eserleri ve Kelâmî Görüşleri", *Diyanet: İlmî Dergi*, XXIX/1, Ankara 1993, s. 105-116; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", *DİA*, VIII, 274; İbrahim Hakkı Aydın, "Abdullatif Harputî", *Yeni Türk İslâm Ansiklopedisi* (Örnek Fasikül), İstanbul 1995, s. 17-20.

METİN YÜRDAĞÜR

HARRAN

(حَرَّان)

Günümüzde Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe merkezi.

Çivi yazılı kaynaklarda Harana, Harrân şekillerinde görülen isim Akkadca "yol, yola çıkma ve kervan" anlamlarını taşıyan harranu kelimesinden gelmektedir; Tevrat'ta Hârân biçiminde geçer. Harran, İslâm tarihçilerinin el-Cezire adını verdikleri Yukarı Mezopotamya'nın Diyârimudar denilen kısmında, Şanlıurfa'nın 45 km. kadar güneydoğusunda bulunmaktadır. Burası, İlkçağ'da Anadolu-Suriye-Mezopotamya kervan yollarının, Orta Çağ'da ise İpek yolunun Musul-Sincar-Re'sûlâyn-Halep uzantısıyla Irak ve Şam'ı Urfa'ya ve İç Anadolu'ya bağlayan ana yolların keşiştiği noktada büyük bir ticaret merkezi ve Belih Irmağının kollarından Cüllâb ile Deysan'ın suladığı verimli ovanın ortasında önemli bir ziraat merkezi idi. Harran eski devirlerde aynı zamanda Mezopotamya putperestliğinin en önemli merkezlerinden biriydi ve burada ay tanrısı Sin ile güneş tanrısı Şamaş'ın mâbedleri bulunuyordu. Bir rivayete göre tûfandan sonra yeryüzünde tesis edilen ilk şehir olup Nûh peygamberin torunlarından Kaynan tarafından kurulmuştu. Ur şehrinde doğan İbrâhim peygamber Filistin'e gitmeden önce bu şehirde oturmuştu ve burada adını taşıyan bir mes-citle onun otururken yaslandığı söylenen

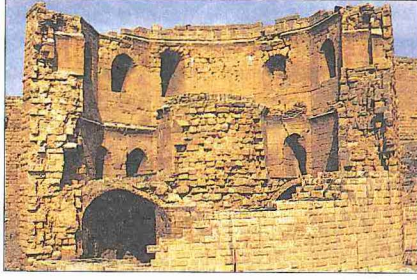
bir taş vardı. Bazı kaynaklara göre, "Ben rabbime hicret ediyorum" (el-Ankebût 29/ 26) ve, "Biz onu ve Lût'u kurtararak âlemler için mübarek kıldığımız yere ulaştırdık" (el-Enbiyâ 21/71) meâlindeki âyetlerle kastedilen yer Harran'dır (Yâkût, II, 272; İbn Şeddâd, III/1, s. 4, 40-45).

Yeni yapılan arkeolojik kazılarla şehrin tarihinin milâttan önce 6000'lere kadar gittiği anlaşılmaktadır. Harran'dan ilk defa milâttan önce II. binyılın başlarına ait Kültepe, Mâri ve Ebla tabletlerinde bahsedilir. Bu tabletler arasında, Harran'daki Sin Mâbedi'nde bir antlaşma imza edildiğine dair bir belge bulunmaktadır. Yine II. binyılın ortalarında Hititler'le Mitanniler arasında yapılan bir antlaşmaya Harran'daki ay ve güneş tanrıları şahit tutulmuştur. Bundan sonra Bâbil, Hitit, Asur tabletlerinde Harran'dan sık sık bahsedildiği görülmektedir. II. binyılın sonlarına doğru bölgeye Arap yarımadası kökenli Ârâmîler gelerek kendi kültürlerini hâkim kılmuş ve bir ara Bit-Adini adıyla bilinen bir krallık kurmuşlardır.

Harran, milâttan önce X. yüzyılın ikinci yarısında Asurlular'ın idaresine geçti ve bu imparatorluk, başşehir Ninova'nın (Nînevâ, Ninive) düşmesinden sonra Harran Kalesi'ne sığınan son Asur kralı II. Asur-Uballit tarafından üç yıl daha burada yaşatıldı. Şehri daha sonra sırasıyla Medler, Keldânîler (Yeni Bâbil İmparatorluğu), Persler ve İskender ele geçirdi; İskender devrinden İslâm döneminin başlarına kadar buraya Helenizm kültürü hâkim oldu. İskender İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Selekiler'in idaresinde kalan şehir, milâttan önce 137 yılından biraz sonra İran'da kurulan Arsaklılar'ın (Partlar, Eşkâniyân) eline geçti. Pompeius (ö. m.ö. 48) devrinde bölgeyle beraber Harran da Roma hâkimiyetine girdi. Milâttan sonra 217 Nisanında İmparator Caracalla Partlar'a karşı sefere çıktığı sırada Harran'daki Sin Mâbedi'ni ziyaret etmek istedi; fakat Urfa'dan Harran'a giderken kendi subayları tarafından öldürüldü. Şehir 238 yılında Sâsânî hânedanını kuran I. Erdeşîr tarafından Romalılar'dan alındı ve bundan sonra Romalılar'la Sâsânîler arasındaki mücadeleden odak noktasını oluşturdu. Bu arada Urfa'nın başlıca hristiyan merkezlerinden biri haline gelmesine karşılık Harran, putperest Helenizm kültürünün bölgedeki en önemli merkezi olmaya devam etti; bu sebeple kilise babaları şehre Helenopolis derlerdi. İslâmiyet'in ortaya çıkışı sırasında Harran Sâsânîler'in elindey-

HARRAN

Harran Kalesi'nin batı kulesinin kalıntıları – Urfa

di, ancak 627 yılında Herakleios Sâsâ-nîler'i yenerek bölgeyi Bizans'a bağladı; müslüman fâtiler bölgeye geldiklerinde şehir Bizans hâkimiyetinde bulunuyordu (Işıltan, s. 5, 6-11; *EJ*² [Fr.], III, 234).

Harran Hz. Ömer devrinde İyâz b. Ganm tarafından fethedildi (640) ve şehrin putperestlere ait Sin Mâbedi camiye çevrildi. Harran idarî bakımdan el-Cezîre valiliğine bağlandı. Emevî Halifesi I. Velîd kardeşi Mesleme'yi Kinnesrîn – el-Cezîre valiliğine getirdi (90/709). Mesleme eyaletin merkezini Kinnesrîn'den Harran'a taşıdı ve burada bir saray yaptırdı. Ömer b. Abdülazîz, 718 yılında Mesleme'yi Kinnesrîn – el-Cezîre valiliğinden alarak yerine Harran'a Kayıslılar'dan Ömer b. Hübeyre el-Fezârî'yi tayin etti. Onun zamanında sona eren İskenderiye'deki Helenizm mektebinin hayatta kalan en son hocaları Antakya ve Harran'a gittiler (İbn Ebû Usaybia, I, 116). Mes'ûdî, felsefî öğretinin Ömer b. Abdülazîz zamanında İskenderiye'den Antakya'ya, daha sonra Harran'a, Halife Mütevekkil-Alellah devrinde de Harran'dan Bağdat'a geçtiğini söyler (*et-Tenbih*, s. 105).

Hişâm b. Abdülmelik, el-Cezîre-Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine Mervân b. Muhammed'i vali tayin etti. Mervân'ın vilâyet merkezi Harran'dı. Müslümanların, putperestlerin ve hristiyanların karışık olarak yaşadıkları bu şehirde Mervân 10 milyon dirhem sarfederek bir valilik sarayı yaptırdı. Şehrin büyük camini yeniletti. Bu caminin harabeleri halen mevcuttur. Bölgede kanallar açtırarak ziraat ve ticareti geliştirdi. Onun devrinde el-Cezîre bölgesi ve merkezi Harran en parlak dönemlerinden birini yaşadı; devletin en çok vergi ödeyen vilâyeti haline geldi (Ya'kûbî, II, 337-338, 405). II. Mervân'ın halifeliliği zamanında Harran Emevî Devleti'nin başşehri oldu. Bu sırada Do-

ğu'da başlayan Abbâsî ihtilâli büyük bir tehlike arz ediyordu. Abbâsîler, İran'ı ve Irak'ın büyük bir kısmını ele geçirince II. Mervân 12.000 kişilik bir orduyun başında onlara karşı yürüdü. Şubat 750 tarihinde Büyük Zap Suyu kıyısında cereyan eden savaşta Mervân yenildi ve Harran Abbâsî orduları tarafından ele geçirildi. Mervân'ın yaptırdığı saray yıkıldı. Abbâsîler'in ordu kumandanı Abdullah b. Ali b. Abdullah Harran'a Mûsâ b. Kâ'b'ı vali tayin etti. Abdullah'ın Dimaşk'a gitmesi üzerine Harran halkı ayaklandı. Harran'da 3000 kişilik bir süvari birliğinin başına geçen İshak b. Müslim el-Ukaylî şehirdeki Abbâsî valisi Mûsâ b. Kâ'b'ı kuşattı. Bunun üzerine Ebû'l-Abbas es-Seffâh, bölgenin itaat altına alınması için kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u görevlendirdi. Bu sırada II. Mervân'ın Mısır'da öldürüldüğü haberi gelince Harran halkı Abbâsîler'in hâkimiyetini kesin olarak tanıdı. Seffâh, el-Cezîre-Doğu Anadolu-Azerbaycan valiliğine kardeşi Ebû Ca'fer'i tayin etti. Abbâsîler'in ilk döneminde Hâriciler'den Velîd b. Tarif ve Nasr b. Şebes isyanları oldu. Hârûnürreşîd devrinde Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllâb nehrinden şehre gelen kanal yenilendi.

Halife Mu'temid-Alellah zamanında (870-892) ve bunu takip eden yıllarda Harran bir müddet Tolunoğulları'na bağlandı. Bu sırada Harran'da Ahmed b. Tolun'un kumandanlarından İbn Cabgûye vali olarak görev yapıyordu.

IX. yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki ehemmiyeti arttı, Harran eski önemini kaybetti. X. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'nın Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine Harran'ın nüfuz alanı daraldı. Bu sırada 937 yılından itibaren Harran Hamdânîler'in idaresine geçti ve 959'da Hamdânî Hükümdarı Seyfûddevl'e bağlandı. Şehirde onun nâibi olarak yeğeni Hibetullah b. Nâsirüddevl'e bulunuyordu. 963 yılında Harran halkı Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koyması üzerine isyan etti. Seyfûddevl'e bu isyanı bastırdı ve ceza olarak tüccarlardan 1.000.000 dirhem müsâdere etti. 970'e kadar Harran, Seyfûddevl'e'nin ve yerine geçen oğlu Sa'düddevl'e'nin nâibleri tarafından idare edildi.

Harran 970'te Hamdânîler'in Musul koluna bağlandı. Ancak 980 yılı civarında Halep sahibi Sa'düddevl'e el-Hamdânî, Büveyhîler'in yardımıyla Harran'ı yeniden Halep Beyliği topraklarına kattı. 991'de Sa'düddevl'e ölünce Halep'e bağlı valiler istiklallerini ilân ettiler. Bu sırada Harran

Harran'ın eski bir fotoğrafı (Albert Gabriel, *Voyages archéologiques dans l'Anatolie orientale*, Paris 1940, II, lv. CIII-1)

valiliği yapan Vessâb b. Sâbık en-Nümeyrî de istiklâli ilân etti. Harran, 991-1085 yılları arasında Nümeyroğulları'nın (Benî Nümeyr b. Âmir) elinde kaldı. Bu devrede şehrin kalesi tamir gördü. Kalenin güneydoğu kapısı üzerindeki 1059 tarihli bir kitâbede Nümeyrîler'den Menîn'in (Kavvâm) adı geçer. Nümeyrîler'in valilerinden Yahyâ b. Şâtîr 1077 yılı civarında şehirde Sâbîiler'e ait son mâbedi yıktırdı. Bundan sonra Harran'da putperest kalmadı. 1083'te şehir Halep hâkimi Şerefüddevl'e Müslim b. Kureys'in eline geçti. Fakat aynı yıl Şerefüddevl'e Dimaşk'ı kuşatarken Harranlılar, kadıları Abdülfetâh b. Celebe el-Harrânî'nin başkanlığında isyan ettiler ve şehri Türkmenler'in emîri Çubuk'a teslim etmek istediler. Şerefüddevl'e bunu duyunca hemen Harran üzerine yürüdü. Şehri teslim alıp Kadî İbn Celebe'yi, iki oğlunu ve Harran halkından 100 kişiyi idam ettirdi. Şehir halkına 100.000 dinarlık büyük bir ceza verdi.

1086 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah Halep'e gelirken Harran'a uğradı. Şehri, Şerefüddevl'e Müslim b. Kureys'in oğlu Muhammed'in idaresinde bıraktı. 1089'da Benî Cehîr ailesinden Ebû Mansûr Amîdüddevl'e, Melikşah'ın emriyle şehri Muhammed b. Müslim'in elinden alarak onu İsfahan'a gönderdi. Bu arada Harran Melikşah'ın nâibleri tarafından idare edildi. 1092 yılında Melikşah ölünce yerine geçen oğlu Berkıyaruk, Muhammed b. Müslim ile yeğeni İbrâhim b. Kureys'i serbest bıraktı. İbrâhim hem eski yerlerine hem Muhammed'e ait olan Harran'a sahip oldu. 1093'te Tutuş bölgeyi ele geçirdi ve Harran'ı Urfa Emîri Bozan'a verdi. Fakat Berkıyaruk ile Tutuş arasındaki mücadelede Halep Emîri Aksungur ve Bozan Berkıyaruk tarafını tuttular. Bunun üzerine Tutuş onlara karşı yürüdü. 1094 yılında yapılan savaşta Aksungur – Bo-

zan – Kürboğa kuvvetleri yenildiler. Tutuş Aksungur ile Bozan'ı öldürdü ve Harran'a memlûkü Karaca'yı nâib tayin etti.

Tutuş, Berkyaruk ile yaptığı ikinci savaşta öldürülünce oğullarından Rıdvân Halep'e sahip oldu. Karaca onun hâkimiyetini tanımadı. Bunun üzerine Rıdvân Musul Emîri Kürboğa'yı serbest bıraktı. Kürboğa 1096 yılında Harran'ı aldı. Şehirde yine Karaca'yı vali bıraktı. 1098'de Haçlılar geldikleri sırada şehirde Karaca vali idi. 1103 yılında Karaca Haçlılar'la çarpışmak için şehirden çıktığında vekili Muhammed el-İsfahânî halkın bir kısmı ile anlaşarak isyan etti. Fakat bir süre sonra Çavlı adlı kumandanı tarafından öldürüldü. Şehrin başsız kaldığını gören Urfa'daki Franklar, Antakya Prinkepsi Bohemund ve Tankred ile kuvvetlerini birleştirerek Harran üzerine yürüdüler ve şehri kuşattılar. Bunu duyan Mardin Emîri Sökmen b. Artuk ile Musul Emîri Çökürmüş, aralarındaki anlaşmazlığı bir tarafa bırakarak kuvvetlerini Re'sül'ayn'da birleştirip Haçlılar üzerine yürüdüler. 7 Mayıs 1104 tarihinde Harran'ın güneyindeki Belih ırmağı kıyısında yapılan savaşta Franklar ağır bir yenilgiye uğradılar. Alınan esirler arasında Urfa Kontu Baudouin du Bourg ile Tel Bâşir Kontu Joscelin de Courtenay da vardı. Savaştan sonra Çökürmüş Harran'ı teslim alıp eski sahibi Karaca'ya verdi. 1105'te Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşlan bu bölgeye gelince Harran'daki Çökürmüş'ün nâibleri şehri ona teslim ettiler. 1107 yılında Kılıcarşlan, Çavlı Sakavu'ya yenilip Habur ırmağında boğulunca Tel Bâşir zaferinden de cesaret alan Haçlılar yeniden Harran'a yürüyüp şehri kuşattılar. Bunun üzerine Ahlat sahibi Sökmen el-Kutbî, Türkmenler'den topladığı kuvvetlerle Harran'ın imdadına yetişti ve Haçlılar'ı çekilmeye mecbur etti.

1109'da Şerefüddin Mevdûd b. Altuntegin Musul atabegi olunca Harran'ı da teslim aldı ve burayı Mardin hâkimi Necmeddin İlgazi'ye bıraktı. Bundan sonra şehir Türk emirleri arasında el değiştirdi. Böylece Haçlılar'ın büyük baskısı altındaki Harran Musul Atabegliği'ne (Zengiler) bağlandı. İmâdüddin Zengî önce Harran'ı Sav Tegin'e verdi, fakat onun isyana kalkışması üzerine şehri ondan aldı. Zengî zamanla bu bölgede kuvvetli bir devlet kurdu. Harran'ı üs edinerek 1144 yılında Urfa'yı ve Fırat'ın doğusunda Haçlılar'ın elindeki toprakları geri aldı. 1146'da İmâdüddin Zengî şehid edilince Harran, oğlu Musul sahibi I. Seyfeddin Gazi'nin, 1149 yılında ise Nüreddin Mahmud Zengî'nin idaresine geçti.

Nüreddin Zengî Harran'ı tahkim etti. 1114 ve 1157 yıllarında meydana gelen zelzelelerde tahrip olan şehri imar etti. 1170'ten itibaren sık sık el değiştiren Harran 1182 yılında Eyyübîler'in hâkimiyetine girdi. Selâhaddin-i Eyyübî, 1183 yılı kış aylarını ve ağır bir hastalığa yakalandığı 1185-1186 yılları kış mevsimini Harran'da geçirdi. Burasını el-Cezîre ile Musul bölgeleininin zaptında üs haline getirdi. 18-20 Haziran 1184 günleri Harran'da kalan seyyah İbn Cübeyr şehrin surları, büyük camii, kapalı çarşıları, cami ve medreseleri, hamamları, halkının hayır severliği hakkında çeşitli bilgiler verir (*er-Rihle*, s. 221). Anadolu Selçuklularının 1235'te hâkim oldukları şehir bir yıl sonra tekrar Eyyübîler'in eline geçti. 1260 yılında Hülâgû Harran'ı kuşattı ve şehrin eman dilemesi üzerine teslim aldı. Şehre Ali es-Savrânî'yi vali tayin etti. Moğollar Aynicâlût'ta Memlûkler'e yenilince Harran'ın siyasî durumunda bazı değişiklikler oldu. Şehre daha çok Memlûkler ve kısa aralıklarla da İlhanlılar hâkim oldular. Harran, XIII-XIV. yüzyıllarda etraftaki göçebelere tarafından işgal edilip bir köy haline getirildi. Timur 1400 yılı civarında Harran'a girdi. 1403-1404 yıllarında Döğerler'in reisi Seyfeddin Dimaşk Hoca bölgeye hâkim oldu. 1406'dan sonra bölge Memlûkler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştirdi. 1516 yılında Osmanlılar Mercidâbık Muharebesi'nden sonra bölgeyi Memlûkler'den aldılar. 1518 tarihli tapu tahrir defterlerinde Harran bir köy olarak gösterilmekte ve Urfa mirlivâsinin hasları arasında sayılmaktadır. O dönemde elli iki hânedan meydana gelen Harran'ın nüfusu 250 ile

Harran Ulu Camii'nin kalıntıları

nin, 1149 yılında ise Nüreddin Mahmud Zengî'nin idaresine geçti.

Nüreddin Zengî Harran'ı tahkim etti. 1114 ve 1157 yıllarında meydana gelen zelzelelerde tahrip olan şehri imar etti. 1170'ten itibaren sık sık el değiştiren Harran 1182 yılında Eyyübîler'in hâkimiyetine girdi.

Selâhaddin-i Eyyübî, 1183 yılı kış aylarını ve ağır bir hastalığa yakalandığı 1185-1186 yılları kış mevsimini Harran'da geçirdi. Burasını el-Cezîre ile Musul bölgeleininin zaptında üs haline getirdi. 18-20 Haziran 1184 günleri Harran'da kalan seyyah İbn Cübeyr şehrin surları, büyük camii, kapalı çarşıları, cami ve medreseleri, hamamları, halkının hayır severliği hakkında çeşitli bilgiler verir (*er-Rihle*, s. 221).

Anadolu Selçuklularının 1235'te hâkim oldukları şehir bir yıl sonra tekrar Eyyübîler'in eline geçti. 1260 yılında Hülâgû Harran'ı kuşattı ve şehrin eman dilemesi üzerine teslim aldı. Şehre Ali es-Savrânî'yi vali tayin etti. Moğollar Aynicâlût'ta Memlûkler'e yenilince Harran'ın siyasî durumunda bazı değişiklikler oldu. Şehre daha çok Memlûkler ve kısa aralıklarla da İlhanlılar hâkim oldular.

Harran, XIII-XIV. yüzyıllarda etraftaki göçebelere tarafından işgal edilip bir köy haline getirildi. Timur 1400 yılı civarında Harran'a girdi. 1403-1404 yıllarında Döğerler'in reisi Seyfeddin Dimaşk Hoca bölgeye hâkim oldu. 1406'dan sonra bölge Memlûkler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştirdi. 1516 yılında Osmanlılar Mercidâbık Muharebesi'nden sonra bölgeyi Memlûkler'den aldılar. 1518 tarihli tapu tahrir defterlerinde Harran bir köy olarak gösterilmekte ve Urfa mirlivâsinin hasları arasında sayılmaktadır. O dönemde elli iki hânedan meydana gelen Harran'ın nüfusu 250 ile

280 kişi arasındaydı. Yıllık vergi tahsilâtı 25.006 akçe olan şehir halkının hepsi müslümandı (BA, TD, nr. 64, s. 397-398).

XVII. yüzyılın ikinci yarısında buraya uğrayan Evliya Çelebi, şehrin harabelerinin göçebe Araplar tarafından kışlak olarak kullanıldığını söyler. Yalnız kalenin usta elinden yeni çıkmış gibi sağlam olduğunu kaydeder (*Seyahatnâme*, II, 146-147). 1691 yılından sonra bölgeye, burasını göçebe Araplar'dan korumak için Türkmen kabilelerinden gruplar yerleştirilmiştir. 1695-1696 yıllarında Harran'da iskân edilen toplulukların öşürleri 8750 kuruş tutmuştur (Orhonlu, s. 43, 50, 59; ayrıca bk. Halaçoğlu, s. 136-138).

Cumhuriyet devrinde Harran Urfa vilâyetinin Akçakale ilçesine bağlı bir köy oldu. 1987 yılında çıkarılan bir kanunla Harran, tarihî ehemmiyeti ve Güneydoğu Anadolu Projesi ile (GAP) kazanacağı önem göz önüne alınarak ilçe merkezi haline getirildi. Bugün Harran harabe halinde olup üstü toprak kubbeli evleriyle dikkati çeker. 1990 sayımına göre kasabanın nüfusu 2267 idi. Eski şehrin ortaya çıkarılması için D. S. Rice'in yaptığı kazılar Nureddin Yardımcı tarafından devam ettirilmektedir.

Rice'in 1951, 1952, 1956, 1959 yıllarında yaptığı kazılarda şehrin rölövesi ve bazı yapıları ortaya çıkarılmıştır. Bunların önemlileri kale, surlar, Harran Ulu Camii (Firdevs Camii), Şeyh Hayat Türbesi, şehrin kapıları ve çarşılarıdır (*E² [Fr.]*, III, 235-237). Nureddin Yardımcı tarafından yapılan kazıda ise bazı evlerin planları, Eyyübîler devrine ait sikkeler, seramik kaplar, milâttan önce 6000 yılına kadar çıkan arkeolojik kalıntılar bulunmuştur.

Harran bilim tarihinde önemli bir yer olan eski merkezlerden biridir. Buradan yetişen matematikçiler, filozoflar, tabipler, astronomlar, Abbâsîler'in ilk döneminde tercüme ve telif hareketinde önemli rol oynamışlardır. Pek çok eseri Yunanca ve Süryânîce'den Arapça'ya çevirmişler, yeni kitaplar yazmışlardır. Bu âlimler arasında bilhassa Sâbit b. Kurre ile oğlu Sinân, torunu İbrâhim ve Bettânî'nin adlarını burada zikretmek gerekir. İlkçağ'dan beri varlığı bilinen ve II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda ilim ve sanatta doruk noktasına ulaşan Harran Okulu'nun adını yaşatmak gayesiyle Şanlıurfa'da kurulan bir üniversiteye Harran Üniversitesi adı verilmiştir.

Harran ayrıca İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren dinî ilimlerin önemli bir mer-

kezi haline gelmiştir. Şehirde yetişen İslâm âlimlerinin bazıları şunlardır: Nadr b. Arabî, Ebû'l-Hasan Mahled b. Yezîd, Ali b. İsâ el-Usturlâbî, Ahmed b. Abdülmelik, Ebû Katâde, Esed b. Furât, Ebû Arûbe, İbn Mâteveyyh, İbn Hamdân (geniş bilgi için bk. Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 83-113). Harran, Selçuklular'dan itibaren Hanbelî mezhebinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Buradan pek çok Hanbelî fakihî ve hadis âlimi çıkmıştır; bunların en önemlisi Takıyyüddin İbn Teymiyye'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 64, s. 397-398; Belâzürî, *Fütüh* (Fayda), s. 249-251, 259, 268; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 29, 157; II, 157, 337-338, 342, 354, 359, 365, 405, 426, 501; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 73, 96, 175, 215, 226, 246; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 79, 105, 122, 127, 130, 161, 325; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 210, 226; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 54, 60, 137, 141, 142, 145, 149; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 219-223; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), II, 271-273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü'l-enbâ*, Kahire 1299, I, 116; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-haîre* (nşr. Yahyâ Abbâre), Dimaşk 1978, III/1, s. 4, 40-45; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 146-147; A. Mez, *Die Stadt Harran biz zum Einfall der Araber*, Strassbourg 1892; Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 5, 6-11, 12-21, 22-23; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü: 1691-1696*, İstanbul 1963, s. 43, 50, 59; İhsan Abbas, *Şezerât min kütübün mefkûde fi't-târîh*, Beyrut 1988, s. 167-174; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 136-138; Ramazan Şeşen "Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri", *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167; a.mlf., *Harran Tarihi*, Ankara 1993; Aynur Özfi-rat, *Eski Çağda Harran*, İstanbul 1994; *Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları*, Kayseri 1995; D. S. Rice, "Mediaeval Harrân", *Anatolian Studies*, II, London 1952, s. 36-84; T. H. Weir, "Harrân", *IA*, V/1, s. 299-300; G. Fehérvári, "Harrân", *EP* (Fr.) III, 233-237; A. Shapur Shahbazi, "Carrhae", *EI*, V, 9-13.

RAMAZAN ŞEŞEN

HARRAN ULUCAMİİ

(bk. ULUCAMİ).

HARRÂNÎ, Hayât b. Kays

(حياة بن قيس الحراني)

(ö. 581/1185)

Mutasavvîf.

581'de (1185) seksen yaşlarında vefat etmiş olmasına bakılarak VI. (XII.) yüzyılın başında doğduğu söylenebilir. Hakkında bilgi veren kaynakların çoğu adını Ha-

yât b. Kays el-Harrânî (meselâ bk. Câmi, s. 535), bazıları ise Hayât b. Kays b. Recâl (Rehâl) b. Sultân el-Ensârî el-Harrânî (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 182) şeklinde kaydeder. Seyyah İbn Cübeyr, 580 yılı Rebülevvel ayında (Haziran 1184) Harran'daki zâviyesinde ziyaret ettiği şeyhin adını Ebû'l-Berekât Hayyân b. Abdülazîz şeklinde anar ve yaşının seksenin üzerinde olduğunu belirtir (*er-Rihle*, s. 220). Şarkiyatçı D. S. Rice, aslında *er-Rihle*'de şeyhin adının geçmediğini, bu ismin eseri yayımlayan W. Wright tarafından eklendiğini söyler (Şeşen, s. 43). Şeyhin künyesindeki Ensârî nisbesi onun sahâbe soyundan geldiğine inanıldığını gösterir. Dindar bir kişi olduğu kaydedilen babası Kays'ın nerede ikamet ettiği bilinmemektedir. Şeyh Hayât'ın Harran'da eli yalı Hüseyin el-Bevârî'nin sohbetlerinde bulunduğu, namazlarını sürekli olarak cemaatle kıldığı rivayet edilir.

İyi halî ve kerâmetleriyle tanınan Hayât b. Kays'ın (Zehebî, *el-İber*, III, 81), Sultan Nüreddin Zengî ve Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından ziyaret edilmiş olması çağındaki şöhretini ve nüfuzunu göstermesi bakımından önemlidir. Sultan Nüreddin'i Haçlılar'la savaşa teşvik etmiş, ona duacı olmuştur. Sultan Selâhaddin de şeyhin kendisi için dua etmesini istemiş, ancak onun Musul üzerine yürümesi yönündeki tavsiyesini dinlemediğinden düzenlediği sefer sonuçsuz kalmıştır (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 182; İbnü'l-İmâd, IV, 269).

Harran'da adını taşıyan mescidin kible tarafında inşa edilen zâviyesinde irşad faaliyetinde bulunan Hayât b. Kays bölgenin en çok saygı gösterilen şeyhi haline gelmiş ve çevresinde birçok mürid toplanmıştı. 581 Cemâziyelevvelinde (Ağustos 1185) vefat eden şeyhin türbesini ziyaret ve onunla teberrük etme geleneği günümüze kadar devam etmiştir.

Şeyh Hayât'ın türbesi Harran'ın batısında ve surların dışında bulunmaktadır. İbn Cübeyr, Harran'ı ziyaret ettiği zaman burada bir mescid ve zâviye ile şeyhin oturduğu bir ev bulunduğunu söyler. Oğlu Ömer'in 592'de (1196) yaptırdığı türbenin kitabesi M. van Berchem ve Rice gibi şarkiyatçılar tarafından yayımlanmıştır.

İbnü'l-İmâd'ın "ulu şeyh" ve "ünlü velî" diye tanıttığı (*Şezerât*, IV, 269) Şeyh Hayât'a göre temkinli bir sûfînin sahip olduğu mârifet onun dindarlığını gölgelemez. Samimi bir mürid gevşeklik ve bıkmalık göstermeden zikre devam eder.

Gönlünde Allah korkusunun yer etmesini ve keşf ehlinin hallerini temaşa etmeyi isteyenler helâl yemelidir. Yedikleri lokmaya dikkat etmeyenler vuslattan ve melekütü temaşadan mahrum kalmışlardır. Şeyh Hayât, ibadete vesile olması gereken zühdün geçim yolu haline getirilmesini ısrarla tavsiye ederdi (Şa'rânî, I, 132).

Kaynaklarda Şeyh Hayât güler yüzlü, yumuşak huylu, cömert, gece ibadetine düşkün, inzivayı seven bir velî olarak tanıtılır. Ebû'l-Hasan el-Kureşî, Şeyh Hayât'ın Ma'rûf-i Kerhî, Abdülkâdir-i Geylânî ve Akil el-Menbicî gibi ölümünden sonra da tasarruf sahibi olan dört velîden biri olduğunu söyler (*a.g.e.*, I, 132). Harran halkı bugün bile yağmur duasına çıktığı zaman onu vesile ederek Allah'tan rahmet istemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 220; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 181-182; a.mlf., *el-İber*, III, 81; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, s. 430; Câmi, *Nefehât*, s. 535; Şa'rânî, *et-Tabakât*, I, 132; Münâvî, *el-Kevâkıb*, II, 95; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 269; Muhammed b. Ali Bihbihân, *Hayrâtiyye*, Kum 1412, s. 388; Nebhânî, *Kerâmâtü'l-evliyâ*, I, 410; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 22, 43.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

HARRÂNİLER

Milâttan önce III. binyıldan milâttan sonra XIII. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdüren Harranlı putperestler.

Yerleşim merkezleri olan Harran'a nisbetle komşularının Harrânîler adını verdiği topluluk İslâmî kaynaklarda bu isimle, ayrıca Harnânîler ve Harbânîler şeklinde zikredilmiş, Kesdânîler (Kasdeliler), Keldânîler ve Nabatîler olarak da anılmıştır. Halife Me'mûn'dan sonraki döneme ait kaynaklarda Harranlı Sâbiiler şeklinde bir adlandırma daha görülmekle birlikte Bîrûnî, İbnü'n-Nedîm, Hamza el-İsfahânî ve Ebû Abdullah Muhammed el-Hârizmî gibi müelliflerin belirttikleri gibi Me'mûn dönemi öncesindeki Harrânîler'in Sâbiî adıyla bir ilgisi yoktur.

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde verdiği ayrıntılı bilgilere göre Me'mûn, 830'da Bizans'a karşı çıktığı hayatının son seferi sırasında Harran'a uğradığı zaman kendisini karşılayanlar arasında özel giysileri ve saç tipleriyle dikkat çeken paganist Harrânîler de vardı. Me'mûn onlara kim olduklarını sorunca, cizye hukukuna tâbi